

Žene u rimskom svijetu

Štok, Martha

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:753745>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-16**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Preddiplomski studij povijesti i pedagogije

Martha Štok

Žene u rimskom svijetu

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Zlatko Đukić

sumentor: dr. sc. Dora Ivanišević

Osijek, 2023.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Preddiplomski studij povijesti i pedagogije

Martha Štok

Žene u rimskom svijetu

Završni rad

Znanstveno područje humanističkih znanosti, znanstveno polje povijesti,
znanstvena grana stara povijest

Mentor: doc. dr. sc. Zlatko Đukić

sumentor: dr. sc. Dora Ivanišević

Osijek, 2023.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnoga, odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku 13. rujna 2023.

MARTHA ŠTOK, 0122233131

Ime i prezime studenta, JMBAG

SAŽETAK

Ovaj se rad bavi pitanjem položaja i značaja žene u antičkom Rimu. Prikazuje kako je društvo shvaćalo ženu od samih početaka nastanka Rima ujedinjavanjem dvaju naroda zahvaljujući ženama. Kao ni danas, ni u starome Rimu nije postojalo jedno, striktno shvaćanje žene. Ne samo to, rimska kultura shvaćanja i odnošenja prema ženi razlikuje se od drugih antičkih kultura po tome što je žena imala više slobode i relativno bolji položaj. Ipak, to možemo uglavnom tvrditi za žene viših slojeva društva, o kojima jedino posjedujemo izvore. Osim toga što o siromašnijim slojevima društva ne znamo mnogo, svi podaci o ženama pisani su od strane muškaraca. Iznimka ovome su sačuvani epitafi, koje su najčešće pisale žene te u njima naglašavale ljubav i dugotrajnost braka. No ostatak sačuvanih izvora, pisanih iz muške perspektive, ukazuje na činjenicu da je žena većinom definirana prema svom položaju u odnosu na supruga i obitelj. Zato glavninu ovoga rada zauzima tema braka, jer su žene svoju funkciju ostvarivale kroz brak, odnosno u ulogama majki i supruga. Također, rad prikazuje razvitak rimskog društva koji je bitno utjecao na promjenu odnosa prema ženama. Dolaskom cara Augusta na vlast, donose se bitni zakoni o braku, koji su bili samo početak promjene odnosa prema ženama. Daljnjim osvajanjem i širenjem Rima, društvo se sve više bogatilo, a usporedno se mijenjao i odnos prema imovini koji je posljedično ženama davao više prava u obliku nasljedstva. S vremenom su žene počele dobivati više slobode, što je naknadno rezultiralo njihovom većom emancipacijom. Tada se u javnosti javljaju bogate i utjecajne žene poput Livije, Hortenzije i Fulvije, koje su same osigurale čvrst društveni položaj koji je u narednim vremenima, naročito pojavom kršćanstva, krenuo slabiti.

Ključne riječi: žena, Rim, uloga, brak, društveni položaj...

SADRŽAJ

UVOD.....	1
PRVI RIMSKI BRAK: PREDAJA O OTIMICI SABINJANKI.....	4
BRAK	8
VELIKE ŽENE RIMA	14
ZAKLJUČAK.....	23
POPIS LITERATURE.....	25
POPIS PRILOGA	28

UVOD

Poznato je da je rimsko društvo, kao i ostala antička društva, ulogu žene u društvu vezivalo uz kućanstvo i svodilo na ulogu supruge i majke. No rimsko pravo omogućavalo je da žene nasljeđuju i posjeduju imovinu i njome upravljaju, a u nekim su slučajevima bile i neovisne te su ponajprije radile u sektoru uslužnih djelatnosti. K tome, određene su žene pripadnice elite postigle politički i društveno-ekonomski značaj te su kao žene vlasnice veleposjeda, javne pokroviteljice ili pak autorice ostale zabilježene u povijesnim narativnim i epigrafskim izvorima. U istraživanjima i studijama postoje dva dominantna pristupa koja se bave pitanjem položaja žena u rimskom svijetu. Jedan pristup razmatra elitne žene poput Livije, Augustove supruge i Tiberijeve majke, ili Oktavije, Augustove sestre te Plancine, supruge Kalpurnija Pizona, o kojima saznajemo iz raznih tekstualnih i epigrafskih zapisa. Ovaj nam pristup daje uvid u nove mogućnosti (određenih) žena koje su si stvorile mjesto unutar rimske političke kulture. Zahvaljujući ovom pristupu, u radu su prikazane neke od najvećih žena Rima. Drugi pristup razmatra „sliku“ žena u rimskoj književnosti (npr. u elegijama, epovima, lirici i narativnoj povijesti).¹

Kako bi vremenski ograničili ovu veliku temu, rad će se fokusirati na položaj i ulogu žena u rimskom svijetu u doba cara Augusta (27. pr. n. e. – 14. n. e.).² Žene u ovo vrijeme treba razmatrati u kontekstu prevladavajuće rodne ideologije odnosno tzv. „rodnoga augustinizma“. Tim se pojmom označuje ideologija koju je formulirao i propagirao prvi rimski car August, a koja je bila jedna od temeljnih građevnih blokova nove imperijalne države. August je propagirao obitelj i kućni život kao temeljni i središnji prostor na kojemu se valjao graditi građanski život. Uveo je reforme koje su poticale sklapanje brakova i rađanje zakonite djece rođene unutar bračne zajednice kod najviših slojeva društva. Da bi to potaknuo, uveo je i novčane nagrade za obitelji s troje ili više djece, a poreze za neoženjene muškarce starije od 38 godina.³

¹ K. Milnor, *Gender, Domesticity, and the Age of Augustus: Inventing Private Life* (Oxford University Press, 2005), 1-2.

² *Hrvatska enciklopedija*, s. v. Oktavijan, pristup ostvaren 21. srpnja 2022.

³ Milnor, *Gender, Domesticity, and the Age of Augustus: Inventing Private Life*, 2005:3-4.

Zbog prevladavajuće patrijarhalne kulture, historiografija se tradicionalno bavila muškarcima (i to viših društvenih slojeva) i njihovom ulogom u javnoj i političkoj sferi, dok se žena pojavljuje tek kao pasivna nositeljica povijesti. Da bismo mogli govoriti o položaju žena u bilo kojem periodu, prvo moramo odgovoriti na pitanje tko ili što žena zapravo jest. Je li žena samo biološka ili i društveno-kulturna kategorija? Određuje li ju neko pravo?⁴ Na ova je pitanja teško dati jednoznačan odgovor.

Pitanje poimanja i položaja žene u antici dodatno otežava činjenica da izvori nude samo mušku perspektivu te su u grčko-rimskom svijetu cirkulirala različita poimanja žena koja se ne mogu uokviriti u jednu definiciju. S jedne strane, žena se u rimskoj kulturi poima kao osoba koja učvršćuje vezu između dvije obitelji, obitelji u kojoj je rođena i onu u koju se udaje, što će jasno biti prikazano u prvom poglavlju. Također, kod Rimljana nailazimo i na viđenje žene stvorene od Boga kao ravnopravne muškarcu s kojim u zajednici treba stvarati buduće naraštaje. Međutim, Bog ih dijeli na spolove samo zbog prirode, odnosno težine životnih zadataka. S druge strane, Grci su smatrali da je žena stvorena kao „sekundarna kategorija“ nakon pojave muškarca, odnosno stvaranje žene vide kao izvor sve nesreće u svijetu koja će vječno crpiti čovjekova dobra i sreću. Rimski izvori ženu ipak prikazuju u blažem i pozitivnijem svjetlu. Definiraju je kao biće, odnosno čovjeka općenito. Nailazimo na djela u kojima se ide do te mjere da se stvaranje žene opisuje kao početak zlatnog doba zemlje.⁵

Kao što je ranije napomenuto, svi dostupni literarni izvori toga doba djela su muških autora pa posljedično baratamo njihovom ideologijom položaja i značaja žene⁶, pri čemu će ponekad ženske vrline seksualnosti i privlačnosti biti prikazane kao opasnost i ugroza po muški moral i karakter. Ženske se vrline u tom kontekstu prikazuju kao slabost i porok za muški rod, što možemo potvrditi citatom jednog cenzora: „Kad bi se moglo živjeti bez žena tada bi se izbjegla sva smetnja koju one predstavljaju muškarcima, no kako se ne može živjeti bez njih, moramo se naučiti živjeti s njima i u tome pronaći dugoročnu korist“.⁷ Upravo ovu zamršenu stavku muško-ženskih odnosa u Rimskom carstvu pokušat ću analizirati kroz brak u rimskom društvu te kroz prikaz nekih pripadnica elite koje su ostavile trag u javnom životu.

Položaj žene u rimskom svijetu u nastavku rada pokušati ću obraditi prvenstveno kroz temu braka, koja po značaju zauzima glavno poglavlje ovog rada. Dotičući se prvog rimskog braka,

⁴ K. Milnor, *Women* (The Oxford Handbook of Roman Studies, 2010), 7.

⁵ Milnor, *Women*, 2010:3-4.

⁶ Milnor, *Gender, Domesticity, and the Age of Augustus: Inventing Private Life*, 2005:41.

⁷ S. Treggiari, *Roman Marriage* (Oxford: Clarendon Press, 1991), 205.

na samim počecima osnutka Rima kroz Livijevu predaju o otmici Sabinjanki, objasniti ću rimsko poimanje žene općenito i u usporedbi s grčkim poimanjem. Priča o prvom rimskom braku bit će podloga za naredna poglavlja u kojima ću detaljnije analizirati položaj žene u braku kao središnje društvene institucije kroz koju ju se definiralo te prikazati promjene na političkoj, društvenoj i privatnoj sceni koje su dovele do napretka ženinog položaja. U posljednjem poglavlju osvrnuti ćemo se upravo na neke od tih žena koje su unatoč tradiciji i društvu uspjele dovesti do promjena na rimskoj sceni.

PRVI RIMSKI BRAK: PREDAJA O OTIMICI SABINJANKI

I danas nam je teško uobličiti definiciju žene, unatoč brojnim i plodonosnim feminističkim pristupima i nastojanjima. Tim više nam je teže razumjeti poimanje žene, njen položaj i razne uloge u rimskom svijetu zbog skromnih tekstualnih izvora čiji su autori k tome mahom muškarci viših društvenih slojeva. Kad je pak riječ o izvorima, komplementarna i neizostavna kategorija su natpisi, poput nadgrobnih i počasnih spomenika, koji nam pružaju malo širi uvid u život žena. Ipak na temelju dostupnih narativnih i normativnih te epigrafskih tekstova jasno nam je da je rimski svijet ženu definirao kroz njezinu društvenu ulogu odnosno prvenstveno kroz brak i njezinu ulogu žene i majke. Kao uvod u analizu društvenih aspekata rimskog braka kao središnje institucije u okviru koje su žene ostvarivale svoj kulturološki prihvatljiv društveni identitet, u ovom ću poglavlju obraditi predaju o prvom rimskom braku kao temeljni mit koji oslikava poimanje i ulogu žene u rimskom društvu. Kako bih ukazala na specifičnost rimskog poimanja u kontekstu tadašnjih sredozemnih društava, započet ću s prikazom temeljnog grčkog mita o postanku i poimanju uloge žene u grčkom društvu. Ovo poglavlje, dakle, analizira grčki mit o Pandori u Heziodovoj verziji i predaju o otmici Sabinjanki u verziji Tita Livija.

Grčki epičar i jedan od najstarijih grčkih pjesnika Heziod (oko 700. pr. n.e. – ?, VII. st. pr. n.e.)⁸ u svojem epu *Poslovi i dani* donosi mit o Pandori.⁹ Prometej (onaj koji unaprijed promišlja), kao veliki zaštitnik čovječanstva, dao je ljudima na dar vatru i naučio ih služiti se njome.¹⁰ Bogu Zeusu taj se napredak ljudskog roda nije svidio te je odlučio kazniti Prometeja. Naredio je Hefestu, bogu vatre, kovaču i svestranom umjetniku, da načini od vode i zemlje prekrasnu ženu, a svi bogovi da je obilato daruju. Zeus je ženu nazvao Pandora¹¹ („svime obdarena/nadarena“) i poklonio joj škrinju u kojoj su trebali biti pohranjeni darovi bogova, no u nju je zaključao bolesti, patnje i sva zla. Sa škrinjom pošalje Pandoru među ljude. Epimetej¹² („onaj koji naknadno promišlja“), Prometejev brat, odmah se zaljubio u Pandoru i oženio je. Prometej je uzalud upozoravao svoga brata da ne prihvaća Zeusove darove i odgovara ga od

⁸ *Hrvatska enciklopedija*, s. v. Heziod, pristup ostvaren 6. kolovoza 2022.

⁹ *Hrvatska enciklopedija*, s. v. Pandora, pristup ostvaren 6. kolovoza 2022.

¹⁰ Vojtech Zamarovský, *Bogovi i junaci antičkih mitova* (Zagreb: Artresor naklada, 2004), s.v. Prometej.

¹¹ Zamarovský, *Bogovi i junaci*, s. v. Pandora.

¹² Zamarovsky, *Bogovi i junaci*, s.v. Epimetej.

ženidbe. Kada je Pandora napokon otvorila škrinju koju joj je darovao Zeus, iz nje su izišla sva zla i nevolje i proširila se po svijetu, a na dnu škrinje ostala je samo nada.¹³

Pandora je u mitu prikazana kao prokletstvo za čovječanstvo, odnosno kao prva smrtna žena po kojoj su bogovi poslali zlo na ljude. Mit o Pandorinoj kutiji usporediv je sa starozavjetnim mitom o Postanku i ulozi Eve¹⁴. Poseban bih naglasak stavila na uloge koje imaju obje žene u ovim mitovima. I Pandora i Eva su prekršile naredbe bogova i svojim neposluhom pustile zlo u svijet. U oba su mita žene postavljene na zemlju nakon što je stvoren muškarac te su bile uzroci vlastite smrti. Naime, važno je napomenuti, da su Pandora i Eva bile tek posrednice, a sama ideja, odnosno sam čin predaje zla u ljudsku vrstu, izveli su sami bogovi.¹⁵

Više je rimskih autora obradilo rimsku predaju o otmici Sabinjanki, no ovdje ćemo analizirati najpotpuniju verziju koju donosi rimski povjesničar Tit Livije (59. pr. n. e. – 17. n. e.)¹⁶ u svome djelu *Od osnutka grada* (1.9-13). Priča o Sabinjankama usko je povezana s Romulovim osnivanjem Rima. Naime, ubivši svoga brata Rema, Romul je utemeljio grad Rim na brežuljku Palatinu. Grad je brzo počeo rasti, a time je rasla i potreba za stanovništvom koje bi naselilo grad. Tada je Romul krenuo okupljati stanovništvo susjednih naroda i bjegunce, kojima je Rim postao utočište. Unatoč novosteknutoj moći, gradu su nedostajale žene. Kako bi to riješio, Romul je isprva razaslao poslanike u susjedne zajednice, kako bi sklopili savezništvo i brakove. Međutim, nitko se nije odazvao Romulovu pozivu, pa je Romul odlučio organizirati svečanost u čast boga Neptuna na koju je pozvao okolne narode. Među gostima su bili i Sabinjani sa svojim ženama i kćerima. Rimski su mladići za vrijeme svečanosti oteli sve neudane žene, dok su njihove obitelji u strahu pobjegle. Narodi otetih kćeri u nekoliko su navrata krenuli u osvetnički napad na Rim. Međutim, rimska je vojska u svim sukobima pobijedila, prisvajajući njihova područja. Posljednja i najveća borba bila je sa Sabinjanima. Tit Tacije, kralj Sabinjana, podmitio je kćer zapovjednika rimske utvrde Tarpeje, da ih na prevaru pusti u Rim. Nakon ulaska u grad, Sabinjani su ubrzo uspostavili kontrolu nad rimskom utvrdom, no Sabinjanke su se umiješale u zapodjenuti sukob i preklinjale obje strane da prestanu govoreći da su one glavni razlog sukoba i neka svoj gnjev usmjere na njih. Pozivale su se na svoju djecu, ističući pritom krvno srodstvo djece s pripadnicima obiju zaraćenih strana, apelirajući pri tome na svoje

¹³ Zamarovský, *Bogovi i junaci*, s. v. Epimetej, Pandora.

¹⁴ Milnor, *Women*, 3.

¹⁵ Zamarovsky, *Bogovi i junaci*, s. v. Pandora.

¹⁶ *Hrvatska enciklopedija*, s. v. Tit Livije, pristup ostvaren 7. kolovoza 2022.

muževe kao očeve djece, odnosno na svoje očeve kao djedove djece. Vođe obiju strana sklopili su primirje i ujedinili se pod jednu vlast.

Tri glavna elementa predaje o otmici Sabinjanki valja pažljivo razmotriti: motiv otmice, položaj žena u tadašnjem Rimu i pojavu braka kao zakonite zajednice između muškarca i žene.

Glavni razlog otmice je nedostatak ženske populacije, odnosno nemanje potomstva pa time i nemogućnost održivosti Rima. Otmica žena urodila je sklapanjem brakova i rađanjem zakonitog potomstva, čime se osigurao razvoj i širenje Rima.¹⁷ Uz to, dodatni je razlog želja Rimljana da sklope savezništvo sa susjednim narodima.¹⁸ Kad je pak riječ o položaju žena u dotičnoj predaji, njihova je uloga u braku pasivna, naime, žene se kao predmeti prenose iz vlasništva jednog muškarca u vlasništvo drugog, odnosno odgovornost prelazi s oca na muža.¹⁹ Dakle, dvije su glavne uloge Sabinjanki: primarna im je da u okviru institucionaliziranog braka rađaju djecu, odnosno da osiguraju zakonito potomstvo za obitelj i državu, a sekundarna im je da služe kao poveznica između dvaju naroda.²⁰

Sam čin otmice Sabinjanskih žena uvod je u niz pomno isplaniranih događaja koji će uslijediti. Žena ovdje, sama po sebi nema vrijednost, ali je nezaobilazan i važan instrument za ostvarenje konačnog cilja – širenje i jačanje Rima. Stoga Romul, prvobitno ogorčenim i oteim ženama osobno obećava prava u zajednici, udio u posjedu, rimsko građanstvo i zakonitu djecu. Time je stvorena prva institucija rimskog braka, a Romula možemo smatrati idejnim začetnikom. Dakle, putem institucije braka, muškarci sklapaju saveze kako među obiteljima unutar Rima tako i saveze s drugim narodima. Zakonito potomstvo i sklopljeni savezi u konačnici osiguravaju Rimu položaj i međunarodno priznanje.²¹

Ove dvije predaje oprimjeruju kulturološke razlike između temeljnog grčkog i rimskog poimanja žene. Naime, za razliku od antičkih Grka koji ženu doživljavaju kao sekundarno biće te kao kaznu i pokoru²², Rimljani prihvaćaju ženu kao važnog partnera u obiteljskom životu, stvaranju potomstva i prosperitetu države. Ipak, iako rimski prevladavajući diskurs nije definirao ženu kao posve drugu vrstu od muškaraca i unatoč važnosti uloge žene za prosperitet obitelji i države koju joj je dodijelio, kao patrijarhalno društvo rimske institucije i

¹⁷ G. B. Miles, *Reconstructing Early Rome* (London: Cornell University Press, 1995), 185.

¹⁸ Miles, *Reconstructing Early Rome*, 1995:184.

¹⁹ *Isto*, 187-188.

²⁰ *Isto*, 191.

²¹ *Isto*, 211-212.

²² Milnor, *Women*, 2010:3.

prevladavajuće društvene vrijednosti ograničile su političke, društvene i ekonomske mogućnosti svojih žena i njezinu je prisutnost i to naročito u javnoj sferi smatrao neprimjerenom i čak subverzivnom. Tu tenziju u rimskoj rodnoj ideologiji možemo oprimjeriti izjavom cara Augusta koji je citirajući konzula Kvinta Cecilija Metela Numidskog (ca. 160. pr. n. e. – 91. pr. n. e.)²³ kazao: „*priroda je učinila da ne možemo živjeti s njima posebno udobno, ali bez njih uopće ne možemo živjeti*“.²⁴

Opisana predaja o otmici Sabinjanki, odnosno predaja o prvom rimskom braku kao temeljni ideološki konstrukt o ulozi žena u društvu uvod je u glavnu temu ovog rada – brak u rimskom svijetu – putem čega ćemo pominje analizirati položaj žena u antičkom Rimu.

²³ *Hrvatska enciklopedija*, s. v. Metel, Kvint Cecilije, pristup ostvaren 7. kolovoza 2022.

²⁴ Milnor, *Women*, 2010:10.

BRAK

U današnje vrijeme brak možemo definirati kao životnu zajednicu žene i muškarca, odnosno društveni odnos između dvije osobe reguliran pravnim normama i kao osnovu obitelji, a obitelj kao osnovnu društvenu skupinu koja je povezana srodstvom i utemeljena na braku i zajedničkom životu užega kruga srodnika – roditelja i djece.²⁵ Rimsko je društvo također prepoznalo brak i obitelj kao temelj društva i njegovog napretka.

Prvi rimski brakovi iz perspektive žene, bili su rezultat iznimno nasilnog čina - otmica i silovanje Sabinjanki²⁶ – iako iz muške perspektive neophodni i opravdani sa društvenog, ekonomskog i političkog aspekta. Osiguravanje potomstva i širenje saveza kao glavni motivi braka ukazuju na izostanak bilo kakvog uvažavanja žene kao osobe, osim kao instrumenta za to.²⁷

Brak se, te uloga i položaj žene kroz rimsku povijest mijenjao. U antičkom Rimu brak se prije svega smatrao institucijom za rađanje zakonite djece. Prema rimskom pravu, legitiman je brak bio onaj u koji ulaze muškarac i žena, oboje rimski državljani, koji posjeduju pravnu sposobnost i želju za zajedničkim životom te imaju pristanak glave obitelji (*paterfamilias*).²⁸ Rimske su brakove dogovarale starije generacije, iako su partneri koji su ulazili u brak vjerojatno imali određena prava u dogovoru braka, ovisno o vlastitoj dobi i statusu u obitelji. Na primjer, djevojku iz viših društvenih slojeva u srednjim tinejdžerskim godinama ne bi se ni konzultiralo o pitanju braka, a mladića bi se uvjerilo da prihvati izbor svojih roditelja.²⁹ No, kao što je rečeno, glava obitelji (*paterfamilias*) je pravno dogovarao brak i njegov ga je pristanak činio valjanim. Važno je napomenuti da je otac obitelji (*paterfamilias*) u doba rane Republike (509. pr. n. e. – 351. pr. n. e.) imao apsolutnu moć i vlast nad svim članovima obitelji sve do svoje smrti. Vlast nad sinovima zadržavao je bez obzira na njihovu zrelost ili ulazak u brak, a ta se vlast odnosila i na žene koje su ulazile u obitelj, odnosno žene njegovih sinova. Ta apsolutna moć oca naziva se *patria potestas*³⁰ te se iz nje razvijaju dva oblika rimskog braka, *cum manu* i *sine manu*.³¹

²⁵ Hrvatska enciklopedija, s. v. brak, pristup ostvaren 21. kolovoza 2022.

²⁶ Livy, 151.

²⁷ Miles, *Reconstructing Early Rome*, 1995:186.

²⁸ Dixon, *The Roman Family*, 1992:61.

²⁹ Isto, 63.

³⁰ Treggiari, *Roman Marriage*, 1991:15.

³¹ Isto, 17.

Prvo značenje latinske riječi *manus* je „ruka“, no kao pravni tehnički termin *manus* označava zakonsku moć koju muž ima nad ženom.³² Ulaskom u brak *cum manu*, vlast nad ženom se prenosi s njenog oca na budućeg muža ili njegovog oca, odnosno glave obitelji u koju ulazi (*paterfamilias*).³³ Ženu pod kontrolom njena muža opisuje fraza „žena (koja) je u rukama/vlasti svoga muža“ (*uxor (quae) in manu viri est*).³⁴

Takav brak *cum manu* mogao se sklopiti na tri različita načina. Prvi se u rimskoj literaturi spominje pod nazivom *confarreatio*, a podrazumijeva vjerski obred u kojem se uz prisutnost svećenika bogovima prinosi pirov kolač (*far*).³⁵ Ovaj su oblik braka prakticirali isključivo viši slojevi društva, a razvod nije bio moguć.³⁶ Drugi način ulaska u brak *cum manu* jest *coemptio* („kupnja“),³⁷ ceremonija koja je simbolizirala prividnu prodaju žene budućem mužu. *Usus* („praksa, običaj, navika, koristiti se čime“)³⁸ je treći oblik ulaska u brak *cum manu*, a ostvaruje se kao posljedica zajedničkog života muškarca i žene u njegovom domu u razdoblju od godinu dana. U ovom slučaju brak se mogao izbjeći ako bi žena u tom razdoblju od godine dana provela tri uzastopne noći izvan muževljeve kuće.³⁹ Privilegija žene da na taj način izbjegne brak, propisana je u Zakoniku dvanaest ploča.⁴⁰

U 3. stoljeću pr. n. e. dolazi do ekonomskih promjena u rimskom društvu. Naime, uslijed pobjede u Drugom punskom ratu (218. pr. n. e. – 201. pr. n. e.)⁴¹ i širenja na istočni Mediteran u Rim se stjecalo dotad neviđeno bogatstvo u obliku ratnoga plijena, pa se u Rimu počinje mijenjati i stil življenja i odnos prema potrošnji i bogatstvu. Rimljani naime počinju graditi raskošne privatne kuće s vrtovima, javne zgrade i hramove.⁴² Bogatstvo se do tada mjerilo količinom zemljišta koje je obitelj posjedovala, sa ciljem da se zemljište održava i zadrži unutar obitelji. Sada elitni slojevi rimskog društva zemljišno bogatstvo počinju koristiti kao robu,

³² Lewis & Short, *Oxford Latin Dictionary*, s. v. *manus*; Dixon, *The Roman Family*, 1992:3.

³³ Dixon, *The Roman Family*, 1992:41.

³⁴ *Isto*, 17.

³⁵ Treggiari, 1991:22. Latinska riječ *far* znači „pir, kaša, krupno brašno, žrtveno brašno, kruh, pogača“ i označava najstariju hranu Rimljana; *confarreatio* označuje svadbenu ceremoniju u kojoj se bogovima prinosio pirov kolač a dio kojeg su mladenci i sami pojeli. Lewis & Short, *Oxford Latin Dictionary*, s.v. *far*, *confarreo*, *confarreatio*.

³⁶ Dixon, *The Roman Family*, 1992:73.

³⁷ Lewis & Short, *Oxford Latin Dictionary*, s. v. *coemptio*.

³⁸ Lewis & Short, *Oxford Latin Dictionary*, s. v. *usus*.

³⁹ Dixon, *The Roman Family*, 1992:73.

⁴⁰ Zakonik je donesen između 451. i 450. godine pr. n. e. i bio je prva kodifikacija rimskog prava. Smatran je temeljem pravnog sustava i sadržavao je propise o sudskim postupcima, obiteljskom, nasljednom, javnom i sakralnom pravu, pravima vlasništva, pravnih poslova i slično. *Hrvatska enciklopedija*, s. v. Zakonik dvanaest ploča, pristup ostvaren 21. kolovoza 2022.

⁴¹ Drugi punski rat završio je porazom Hanibala i okončao je položaj Kartage kao sredozemne sile. S druge strane, Rim je postao najjača vojna i ekonomska sila. *Hrvatska enciklopedija*, s. v. Punski ratovi, pristup ostvaren 21. kolovoza 2022.

⁴² Dixon, *The Roman Family*, 1992:76.

odnosno izvor prihoda za iskazivanje vlastitog društvenog prestiža. Elitno društvo počinje upadljivo trošiti. Istovremeno slabi oblik *manus* braka, kao krute patrijarhalne dominacije kako u odnosima unutar obitelji tako i po pitanju nasljedstva.⁴³ S ovim promjenama dolazi i do popularizacije nove vrste braka odnosno braka *sine manu*. U ovom obliku bračne zajednice žena ne dolazi pod kontrolu muža, već ostaje u vlasništvu svoga oca. Tijekom ovog razdoblja raste moć žene koja sada ima veću slobodu upravljanja svojom imovinom i pokretanjem razvoda. U slučaju rastave ili smrti muža, žena zadržava vlasništvo nad imovinom koju je sa sobom unijela u brak, a djeca rođena u ovakvom braku pripadala su mužu i njegovoj obitelji.⁴⁴

Uz brak su se vezala i dva glavna oblika prijenosa imovine – miraz i nasljedstvo, iako prijenos nasljedstva između žene i muža nije bio obavezan kao što je to bilo između roditelja i djece.⁴⁵ Iako je postojao zakon koji je nalagao da muškarac ne smije prodavati ženin miraz, miraz je ipak tijekom cijeloga braka bio u njegovom vlasništvu.⁴⁶ Vizualni prikazi vjenčanih ceremonija prikazuju muža kako drži svitak papirusa koji je vjerojatno sadržavao svojevrsni ugovor o braku, o mirazu i ostale posebne uvjete sklapanja braka.⁴⁷ Ako bi došlo do muževljeve smrti, miraz je vraćen udovici, no ako je supruga umrla, miraz je vraćen njenoj obitelji samo ako ga je darovao njezin otac. U slučaju razvoda, supruga i njen otac su imali zakonsko pravo potraživati miraz, a i žena je sama mogla tražiti nazad svoj miraz. To je primjerice učinila i Terencija (98. pr. n. e. — 4. n. e.), žena Marka Tulija Cicerona (106. pr. n. e. – 43. pr. n. e.) jednog od najutjecajnijih rimskih prozaičkih pisaca, govornika, filozofa i državnika.⁴⁸ Tijekom njihovog razvoda pregovore o mirazu vodili su posrednici te je postojala određena fleksibilnost i mogućnost prilagođavanja ugovora u korist žene.⁴⁹ Međutim, ako je supruga pokrenula rastavu „bez razloga“ mogla je izgubiti pravo na povrat miraza. Isto tako, ovisno o ženinom ponašanju, muž je mogao za sebe zadržati dio miraza namijenjen za uzdržavanje djece. Žena je ulaskom u brak postala mužev *sui heredes*, odnosno izravan nasljednik, te je samim time u slučaju suprugove smrti naslijedila jednako kao i njihova djeca.⁵⁰

Car August (27. pr. n. e. – 14. n. e.) donio je prvu reformu po pitanju braka i obitelji 18. godine pr. n. e., takozvanu *lex Iulia de maritandis ordinibus*, kojom je prvenstveno nastojao obvezati

⁴³ Dixon, *The Roman Family*, 1992:76.

⁴⁴ Isto, 75.

⁴⁵ Isto, 62.

⁴⁶ J. E. Grubbs, *Women and the Law in the Roman Empire* (London: Routledge, 2002), 91.

⁴⁷ Dixon, *The Roman Family*, 1992:65.

⁴⁸ *Hrvatska enciklopedija*, s. v. Marko Tulije Ciceron, pristup ostvaren 20. kolovoza 2022.

⁴⁹ Dixon, *The Roman Family*, 1992:66.

⁵⁰ Dixon, *The Roman Family*, 1992:74.

sve rimske građane na sklapanje braka u cilju stvaranja zakonitog potomstva. Detaljnije, ovim su zakonom određene nagrade za sklapanje brakova i sankcije za neželjena partnerstva između muškarca i žene različitog društveno-pravnog statusa, npr. između senatora i oslobođenica. Zakon nije izravno navodio obvezu sklapanja braka za žene, ali je ona vidljiva u obvezi ponovnog braka u slučaju razvoda ili smrti supružnika.⁵¹ Zatim, 9. godine nove ere donosi i dopunsku reformu pod nazivom *lex Papia Poppaea*. Ova je reforma zapravo predstavljala proširenje reforme iz 18. godine pr. n. e. Produljeno je vremensko ograničenje ponovnog udavanja žene, a nevjenčani parovi zakonom gube polovicu svoga nasljedstva i ostavštine. K tome, samo parovi s većim brojem djece (a koja su potom umrla) dobivaju pravo nasljeđivanja testamentom jedno od drugoga. Augustove su reforme omogućile caru da se upliće u sferu obitelji i time umanjile utjecaj glave obitelji (*paterfamilias*), a istovremeno su nastojale učvrstiti rimsku obitelj kao društvenu jedinicu i poticati zakonito potomstvo.⁵²

Nadalje, u krugovima političkih elita, brak je bio važan oblik sklapanja političkih saveza, pa su se pripadnici senatorskog staleža ženili ranije od običnih ljudi upravo radi širenja svoje mreže političkih saveznika, podrške i pomoći. Dobro dokumentiran primjer za to je brak Ciceronova brata Kvinta i Pomponije, sestre Ciceronova prijatelja Atika, čiji je cilj bio učvrstiti veze između dvaju prijatelja,⁵³ a politički je od još veće važnosti bio brak između Marka Antonija i Oktavije, sestre Oktavijana Augusta sklopljen u Brindiziju 39. pr. n. e. u razdoblju Drugog trijumvirata između Oktavijana, Marka Antonija i Marka Emilija Lepida.⁵⁴

Ceremonija sklapanja braka je najvjerojatnije počinjala u domu mladenke, a nastavljala se u domu mladoženje, gdje je mladoženja čekao svoju buduću ženu. Središnji dio ceremonije sklapanja braka bio je, čini se, ritual prelaska iz mladenkina do mladoženjina doma (*deductio in domum mariti*)⁵⁵ koji je služio kao javna potvrda da je brak konsenzulano sklopljen i kojom se slavio mladenkin ulazak u novu obitelj.⁵⁶

Pratnja mladenke putem je nosila baklje, koje su bile postavljene i u kući mladoženje i prisutne tijekom ceremonije.⁵⁷ Ostatak ceremonije je ovisio o bogatstvu, godinama partnera i osobnim

⁵¹J. Giltaij, *Oxford Classical Dictionary*. s. v. "lex Iulia de Maritandis Ordinibus.", pristup ostvaren 19. srpnja 2022.

⁵²J. Giltaij, *Oxford Classical Dictionary*, s. v. "lex Papia Poppaea.", pristup ostvaren 19. srpnja 2022.

⁵³Dixon, *The Roman Family*, 1992:62.

⁵⁴M. Beard, *SPQR: A History of Ancient Rome* (London: Profile Books, 2015), 256.-257.

⁵⁵G. Williams, *Some Aspects of Roman Marriage Ceremonies and Ideals*, *The Journal of Roman Studies* vol. 48, no. ½ (1958), 17.

⁵⁶Dixon, *The Roman Family*, 1992:63.

⁵⁷K. K. Hersch, *The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 165.

preferencijama.⁵⁸ Nije bio rijedak slučaj da je mladenku majka pripremala za obred, a sudjelovale su i ostale žene iz obitelji.⁵⁹ Prikaz jednog takvog vjenčanja daje nam freska iz 1. stoljeća prije nove ere, pronađena 1601. godine u jednoj kući na brdu Eskvilinu.⁶⁰ Freska prikazuje mladenku u svadbenoj odaji, odjevenu u posebnu bijelu odjeću. Govor tijela mladenke naslućuje njenu nervozu i iščekivanje pred prvu bračnu noć. Pored nje je žena za koju se pretpostavlja da je Venera, božica ljubavi, čija je uloga da odagna mladenkine strahove i pruži joj podršku.⁶¹ Pretpostavlja se da središnja muška figura s vijencem na glavi prikazuje mladoženju.

Slika 1. Prikaz freske pod nazivom Vjenčanje Aldobrandini (1. stoljeće pr. n. e.), preuzeto s: <https://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/sala-delle-nozze-aldobrandine/nozze-aldobrandine.html>.

Ipak, brak u rimskom društvu nije uvijek predstavljao samo zadovoljenje određenih zakonskih obveza. No teško je zapravo utvrditi osjećaje koje su žena i muž imali jedno prema drugome.⁶² Muškarci i žene su mogli imati zajedničke interese i aktivnosti pa primjerice satiričar Juvenal (ca. 55./60. n. e. – ca. 127. n. e.)⁶³ tako napada žene koje su često pričale o politici, književnosti ili filozofiji, naime o stvarima koje su se ticale muškaraca.⁶⁴

Ako uzmemo u obzir razloge stupanja u brak (dogovoreni brakovi, politički razlozi), učestalost rastava i stupanja u nove brakove, možemo zaključiti kako je vjerojatnost za razvijanjem

⁵⁸ Dixon, *The Roman Family*, 1992:63.

⁵⁹ Hersch, *The Roman Wedding*, 2010:71.

⁶⁰ R. S. Kilpatrick, *The Early Augustan "Aldobrandini Wedding" Fresco: A Quatercentenary Reappraisal* (Memoirs of the American Academy in Rome, 2002), 19.

⁶¹ Dixon, *The Roman Family*, 1992:64.

⁶² Isto, 83.

⁶³ *Hrvatska enciklopedija*, s. v. Juvenal, Decim Junije, pristup ostvaren 7. kolovoza 2022.

⁶⁴ Dixon, *The Roman Family*, 1992:56.

dubljih osjećaja zapravo oskudna – iako, to možemo zaključiti samo prema dobro dokumentiranim brakovima elita.⁶⁵ No, četiri Ciceronova pisma koja je iz progonstva poslao svojoj ženi Terenciji pokazuju afektivnu stranu njihova braka. Naime ta su Ciceronova pisma puna izraza čežnje i nježnosti poput „moj živote“, „ti si svijetlo moga života“, „najdraža od svijeta stvari“ i slično.

K tome, u raznim epitafima veliča se brak i bračna sloga (*concordia*). Zbog demografske stvarnosti, češće su ih pisale žene, te su u njima naglašavale slogu, ljubav i dugotrajnost braka, te je nerijetko spominjano da je jedini nesretan dan u njihovim životima dan smrti njihova muža.⁶⁶ Posebnost nadgrobnih spomenika je bila ta što nisu ograničeni samo na bogati i viši sloj društva, već obuhvaćaju širi spektar od elite do najobičnijih građana, oslobođenika i robova te daju uvid u život, postignuća i posebnosti određene osobe.⁶⁷

Dokazi o hladnom političkom braku i visokoj stopi razvoda, i s druge strane, primjeri ljubavi i nježnosti, potvrđuju činjenicu da je osjećaje vrlo teško povijesno rekonstruirati.

U 2. stoljeću pr. n. e. dolazi do svojevrsne emancipacije žena, a time i do učestalijih rastava brakova. U ranijim razdobljima Republike rastave su, čini se, bile rijetke, iako su zakoni dopuštali rastavu, ali samo za muškarce i samo u teškim situacijama poput preljuba, trovanja djece ili abortusa.⁶⁸ Od vremena kasne Republike, rastave, čini se, postaju učestalije i gotovo uobičajene. S dolaskom cara Augusta na vlast država se svojim zakonima počela uplitati u ono što je tradicionalno spadalo u privatnu sferu, odnosno u brak i njegove probleme. Za rastavu je sada bilo potrebno pravno pismo o rastavi i svjedoci.⁶⁹ Ranije spomenuti zakoni koje je proveo car August kao glavni cilj su imali povećati broj legitimnih brakova i produljiti njihovo trajanje zbog sve češćih rastava. Zato su doneseni zakoni propisivali različita pravila, poput minimalnog broja godina trajanja braka, kako bi što više ograničavali rastave te čuvali integritet više rimske klase.⁷⁰

⁶⁵ Isto, 84.

⁶⁶ Isto, 86.

⁶⁷ G. Aldrete, *Tombstone Epitaphs and the Meaning of Funerary Inscriptions in Ancient Rome* (WondriumDaily, 2020). Pristup ostvaren 20 srpnja 2022.

⁶⁸ Treggiari, *Roman Marriage*, 1991:441.

⁶⁹ Dixon, *The Roman Family*, 1992:77-79.

⁷⁰ *Oxford Classical Dictionary*, s. v. *lex Iulia de adulteriis coercendis*, pristup ostvaren 3. rujna 2022.

VELIKE ŽENE RIMA

U posljednjem poglavlju ovoga rada naglasak ću staviti na jednu od najutjecajnijih žena Rimskog Carstva, ranije spomenutu Liviju Drusillu. Osvrnuti ćemo se i na neke druge žene pripadnice elite, kako bi činjenice iz prethodnih poglavlja potkrijepili primjerima i zaokružili ovu temu.

Kroz ulogu majke, žena je najsnažnije mogla ostvariti sebe i svoje mjesto u obitelji i društvu. Unutar kućanstva majke su bile odgovorne za najraniji odgoj i obrazovanje djece. Kod odgoja naglasak se stavljao na usađivanje moralnih vrijednosti tadašnjeg Rima pozivajući se na povijest i pretke kao uzore.⁷¹ Uloga i utjecaj žene u rimskoj kulturi, kao majke budućim rimskim državnim službenicima, iznimno je važna. Kako su sinovi u prvim godinama svog života bili uglavnom pod utjecajem i odgojem svojih majki, one su značajno utjecale na razvoj i oblikovanje njihovog karaktera i razmišljanja. Rimsko je društvo prepoznalo i poštovalo ovu vitalnu ulogu žena, a žena je kroz ovu ulogu mogla sebi osigurati bolji položaj i moć. Ona je ta koja odgaja buduće vojskovođe, senatore, generale – uz sinove i kroz njih, žena će i sebi osigurati položaj. Do sada nam je poznato da se od rimske žene očekuje da bude skromna, čestita, vjerna, vrijedna, dobra majka i supruga. Koliko je god unutar obiteljskih odnosa *paterfamilias* imao apsolutnu vlast, žena unutar kućanstva i među njegovim članovima kao *materfamilias*, također uživa ugled i poštovanje. Dobro vođeno i održavano kućanstvo, briga oko djece, potpora i pomoć supruhu odražava kvalitetu supruge i majke. Ako se žena realizirala kroz takvu ulogu, imala je ugled i poštovanje ukućana i okoline.⁷² Za razliku od drugih antičkih kultura, Rimljanke su posjedovale znatno veću slobodu kretanja i sudjelovanja u društvenim zbivanjima. Za rimske je žene bilo društveno prihvatljivo da ih supružnici vode na večere i na javna zbivanja, dok je prilikom bilo kakvog društvenog događaja organiziranog unutar kućanstva, žena bila gospodarica i središte događaja. To je bilo u suprotnosti sa grčkim ženama za koje nije bilo društveno prihvatljivo da izlaze u javnost, a vrijeme unutar kuće su provodile u zasebnoj prostoriji koja je bila odvojena od ostalog djela kućanstva.⁷³

Sada kada smo postavili temelje i razmotrili osnovne vrline kroz koje su žene mogle (iz)graditi svoj položaj u društvu, možemo prijeći na pregled nekih žena koje su te prilike i iskoristile.

⁷¹ S. Mesihović, *Rimljani- život, nasljeđe, sjećanje* (Sarajevo: University of Sarajevo, 2020), 46-48.

⁷² Mesihović, *Rimljani- život, nasljeđe, sjećanje*, 2020:99.

⁷³ Dixon, *The Roman Family*, 1992:83.

Kada bi Liviju Drusillu (58. pr. n. e. – 29. n. e.)⁷⁴ morali opisati u kratkim crtama, rekli bi smo da je bila supruga trijumvira Tiberija Klaudija Nerona, supruga prvog *princepsa* Augusta s kojim je stajala na čelu carske obitelji te majka drugog *princepsa* Tiberija.⁷⁵ Livija je pravi simbol i primjer kako žena iz pozadine muške domene kroz ulogu majke i supruge može širiti i jačati svoj javni utjecaj. Svojim životom i djelovanjem promijenila je javnu percepciju žena u tadašnjem rimskom društvu. Bila je dio jedne od najmoćnijih rimskih loza tog vremena, Klaudijevaca, što joj je omogućilo visok društveni status i bogatstvo.⁷⁶ Više od 60 godina uspjela se održati u samom središtu rimske moći.⁷⁷ Kako je postala simbol ljepote, dostojanstva, inteligencije i visokog položaja te dobila formalnu i javnu ulogu kao žena⁷⁸, biti će razjašnjeno u nastavku.

U vrijeme Peruzinskog rata (41. pr. n. e. – 40. pr. n. e.), Livija je sa svojim suprugom Tiberijem bila na strani Marka Antonija, što je bio razlog da po završetku rata i Oktavijanove pobjede moraju izbjeći u Grčku. Godinu dana kasnije Marko Antonije i Oktavijan sklapaju primirje, pa se Livija sa suprugom vraća u Rim.⁷⁹ Zbog svoje bezrezervne podrške supргу u vrlo teškim vremenima izgnanstva, Livija predstavlja utjelovljenje rimske žene. Po povratku u Rim, rađa se jaka međusobna privlačnost i ljubav između Livije i Oktavijana, što je rezultiralo rastavom Oktavijana od dotadašnje žene Skribonije i rastavom Tiberija Nerona i Livije. Oktavijan i Livija su kroz slijedećih 50 godina braka uživali u javnosti sliku savršenog para. Brak je ujedno, s političkog, ekonomskog i društvenog aspekta bio koristan za oboje i ojačao njihove položaje. Nakon pobjede nad Markom Antonijem, 31. godine pr. n. e, Senat Oktavijanu dodjeljuje počasni naslov *August* („počasni“/“uzvišeni“).⁸⁰ Kroz cijelu vladavinu Augusta, Livija je bila glavna pozadinska figura koja je savjetovala i podržavala muža. August je zauzvrat Liviji ukazivao čast i putem postavljanja statua u njenu čast, što je odskakalo od rimske tradicije.⁸¹ Također, bilježimo još jedan presedan, kada Senat daruje Liviji kip s njenim likom kako bi je utješio zbog prerane smrti njenog mlađeg sina Druza. Pravilo je tradicionalno nalagalo da se kip postavlja u čast pokojniku, a ne ožalošćenom. Upravo ovaj čin rimskog Senata govori o

⁷⁴ *Hrvatska enciklopedija*, s. v. Livia Drusilla, pristup ostvaren 2. rujna 2022.

⁷⁵ Lovisa Brannstedt, *Femina princeps: Livia's position in the Roman state* (Lund, Lund University, 2016), 24.

⁷⁶ Anthony A. Barrett, *Livia- First Lady of Imperila Rome* (New Haven: Yale University, 2022), 22.

⁷⁷ Barrett, *Livia- First Lady of Imperila Rome*, 2022:12.

⁷⁸ N. Purcell, *Oxford Classical Dictionary*, s.v. Livia Drusilla, pristup ostvaren 15. svibnja 2023.

⁷⁹ Barrett, *Livia- First Lady of Imperila Rome*, 2022:42-45.

⁸⁰ *Hrvatska enciklopedija*, s.v. Oktavijan, pristup ostvaren 2. rujna 2022.

⁸¹ Barrett, *Livia- First Lady of Imperila Rome*, 2022:49-59.

važnosti Livije u rimskoj javnosti.⁸² Nakon smrti Augusta (14. godine n. e.), Livija ostvaruje svoju veliku političku ambiciju i starijeg sina iz prvog braka postavlja na Augustovo mjesto cara. Tiberije postaje car, a Livija nastavlja svoj politički utjecaj kao majka cara.⁸³

Carske su žene bile i pokroviteljice velikih građevinskih projekata. Jedan od primjera takve građevine je svetište Konkordije koje je Livija posvetila Augustu. Pojam "sloge" (*concordia*) označavao je građansku vrlinu koja je naglašavala mir i kućni spokoj, čime svetište dodatno naglašava važnost obitelji u rimskoj kulturi kao i važnost čestitih i kreposnih žena.⁸⁴

Naime, Livijina uloga nije od početka bila formalna i javna, ali se očitovala kroz Augustovo obiteljsko zakonodavstvo. Zakoni koje je August donio 18. godine pr. n. e. i 9. godine n. e. jačali su njegovu ulogu moralnog obnovitelja republike te regulirali odnose pojedinca, obitelji i države. Prema njima je žena, u ovom slučaju Livija, dijelom svoje građanske dužnosti, morala biti čestita i odana supruga i majka. Sve se više poticalo i nagrađivalo majčinstvo, čime se i sama uloga žena počela politizirati, što je bio prvi korak prema Livijinu političkom angažmanu.⁸⁵ Njena uloga majke dobiva na značenju 6. ožujka 12. godine pr. n. e. imenovanjem Augusta za *pontifex maximus*.⁸⁶ Postajući *potifeks*, August je po staroj vjerskoj tradiciji djelovao i kao vjerski poglavar svoje obitelji – *paterfamilias*, odnosno bio je njen otac, što je Liviju činilo njenom majkom – *mater*.⁸⁷ Do tada August nije otvoreno pokazivao ikakve dinastičke ambicije prema svojoj obitelji niti naglašavao svoju očinsku ulogu jer bi to neizravno istaknulo Liviju kao *majku* i stvorilo novi oblik obiteljske vladavine koji bi bio savršen temelj za izbijanje građanskog rata.

No usprkos tome, August je podigao mauzolej između 28. i 23. godine pr. n. e., poznat kao *Ara Pacis Augustae*, koji mnogi povjesničari tumače kao izraz dinastičke ambicije.⁸⁸ S obzirom na temu ovog seminarskog rada, moramo se zapitati je li Augustov mauzolej stvarno sagrađen kao sredstvo uspostave dinastije ili su postojali neki drugi razlozi. Jedan od glavnih odlička ove

⁸² Marleen B. Flory, *Livia and the History of Public Honorific Statues for Women in Rome*, Transactions of the American Philological Association vol. 123. (The Johns Hopkins University Press, 1993), 287-288.

⁸³ Flory, *Livia and the History of Public Honorific Statues for Women in Rome*, 1993:11.

⁸⁴ Milnor, *Women*, 2010:7.

⁸⁵ Brannstedt, *Femina princeps: Livia's position in the Roman state*, 2016:45.

⁸⁶ *Hrvatska enciklopedija*, s. v. pontifeks, pristup ostvaren 22. svibnja 2023. Naziv pontifeks je u antičkome Rimu označavao člana svećeničkog kolegija (*collegium pontificum*) koji je bio sastavljen od 3, ili kasnije 16 članova na čelu s *pontifex maximusom*. Ti su tumači „božanskog prava“ vodili anale, uređivali kalendar, bili savjetodavno tijelo vladara i slično.

⁸⁷ Brannstedt, *Femina princeps: Livia's position in the Roman state*, 2016:51.

⁸⁸ P. J. E. Davies, *Death and the emperor: Roman imperial funerary monuments from Augustus to Marcus Aurelius*, (Austin, University of Texas Press, 2004), 102-119.

građevine jest da je ona političko sredstvo podignuto nakon građanskih ratova kao pokazatelj uspostave mira.⁸⁹ No isto tako, August je odlučio podići baš pogrebni spomenik, umjesto neke javne zgrade, koji je uz to bio privatno financiran. Takvi su postupci gradnje i korištenja grobnice takve veličine, financirane privatno, bili u skladu s tradicijom ponašanja rimskih elitnih obitelji. Kako se bavimo pitanjem je li spomenik bio sredstvo uspostave dinastije, moramo spomenuti da iako je mauzolej podignut dvadesetih godina pr. n. e., sam oltar je svečano otvoren tek 9. godine pr. n. e. Reljefi na samom oltaru pridodaju činjenici da je dinastički segment rastao kroz godine te se razvio do 9. godine pr. n. e. – što je od velike važnosti za razvoj Livijinog položaja.⁹⁰

Na gornjem dijelu oltara mogu se vidjeti životinje koje se vode na žrtvu, sa zapadne i istočne strane prikazani su reljefi s mitološkim motivima, a pregradni zid sa sjeverne i južne strane sadrži prikaze senatora, svećenika i članova carske obitelji. Do podizanja ovog oltara bilo je vrlo rijetko da se na spomenicima (pogotovo javno naručenim umjetninama) prikazuju žene i djeca.⁹¹ Osim toga, oltar nosi veliko značenje za Liviju jer su se njen 50. rođendan i posvećenje oltara odigrali isti dan. Svećenici, magistrati i vestalske djevice prinijeli su godišnju žrtvu na oltar toga dana. Pretpostavlja se da su vestalske djevice poslužile kao model za prikaz Livije. Djevice, kao simbol čuvarica žrtvi na oltaru te kao žene s uspostavljenim javnim položajem, stvaraju pravo okruženje za Livijino javno priznanje.⁹²

Slijedeće javno očitovanje Livije kao majke događa se 14. rujna 9. godine pr. n. e. iznenadnom smrću njena sina Nerona Klaudija Druza. Liviji su nakon Druzove nesreće dodjeljivane raznovrsne javne geste kao znak sućuti za preminulog sina. Između ostalog, Livija je dobila skup privilegija *ius trium liberorum* te gradnju javne skulpture. Skup privilegija *ius trium liberorum*, odnosio se na privilegije rimskih građana koji su imali troje ili više djece, iako je Livija imala samo dvoje.⁹³ Što se tiče skulpture, kipovi preminulih osoba podizani su nakon njihove smrti kako bi se utješio ostatak obitelji, no u ovom slučaju kip koji je podignut nije bio Druzov, već Livijin.⁹⁴ Bilo je uobičajeno da se majčinstvo njeguje kroz kipove i natpise, ali Livija je bila prva majka koja je takvu komemoraciju dobila senatorskim dekretom. Štoviše, August je u isto vrijeme vestalskim djevicama dodijelio jednak skup privilegija *ius trium*

⁸⁹ Brannstedt, *Femina princeps: Livia's position in the Roman state*, 2016:52.

⁹⁰ Isto, 50.

⁹¹ Isto, 52.

⁹² A. E. Cooley, *Res gestae divi Augusti: text, translation and commentary* (Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2009)

⁹³ Brannstedt, *Femina princeps: Livia's position in the Roman state*, 2016:54.

⁹⁴ Flory, *Livia and the History of Public Honorific Statues for Women in Rome*, 1993: 299.

*liberorum*⁹⁵, čime nije rasla samo važnost Livije, već i drugih žena Rima. Ove su privilegije znatno pridonijele Livijinoj javnoj ulozi kao majke carske obitelji.

Tijekom posljednjeg desetljeća pr. n. e. rađa se novi koncept carske obitelji – *domus Augusta*.⁹⁶ Sam termin *domus* odnosio se na kuću i njene stanare, odnosno na obitelj koja je uključivala i majčinske i očinske srodne odnose (za razliku od dotadašnjih, tradicionalnih očinskih obitelji).⁹⁷ Kada tom terminu pridodamo pridjev *Augusta*, ne govorimo o biološkoj obitelji, nego je stvoren koncept umjetne dinastije stvorene od samog Augusta; i što je najvažnije, taj je koncept dinastije obavezno uključivao Liviju. Taj koncept vizualno najbolje predstavlja slavoluk Ticinum iz 7./8. godine n. e.⁹⁸ Osim što je Livija jedina žena koja se spominje na luku (uz Augusta, Tiberija, Germanika, Druza, Germanikove sinove: Nerona, Druza i Klaudija, pokojnog Gaja i Lucija), također s Augustom čini središnje figure luka, dok se ostali članovi carske obitelji nalaze sa strane.⁹⁹ Također, postoje i numizmatički dokazi ovog novorođenog koncepta carske obitelji. Liviju na novčićima možemo vidjeti s Gajem i Lucijem, gdje je predstavljena kao njihova majka, umjesto njihove biološke majke Julije. Zapravo, Julijin se lik nalazi samo na nekolicini kovanica, a samo na jednom sačuvanom novčiću prikazana je sa sinom Gajem. Također, druge ženske članice carske obitelji vrlo se rijetko pojavljuju na kovanicama. Na ostatku kovanica, Livija je prikazana u paru s Augustom; takve su kovanice kovane i za vrijeme Augusta i nakon njegove smrti.¹⁰⁰ Prema numizmatičkim prikazima mogli bismo zaključiti da je Livija svakako bila dominantna žena carske obitelji.

Ako Druzovu smrt gledamo kao prekretnicu Livijinog javnog prikazanja i kao supruge i kao majke, onda možemo reći da je Augustova smrt 14. godine pr. n. e. krajnje potvrdila njen status. Livija je po tradicionalnom rimskom običaju na Augustovom pogrebu održala banket njemu u čast. Banket je tradicionalno uključivao gozbu za članove obitelji, no na ovoj su gozbi prisustvovali i konjanici i senatori te je banket bio odobren dekretom Senata.¹⁰¹ Uz to, Senat je, ponajviše zahvaljujući Liviji, Augusta proglasio božanstvom. To joj je pošlo za rukom tako

⁹⁵ Brannstedt, *Femina princeps: Livia's position in the Roman state*, 2016:54.

⁹⁶ Milnor 2005:39-40.

⁹⁷ Greg Rowe, *Princes and political cultures: The new Tiberian senatorial decrees* (Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2002), 19.

⁹⁸ Brannstedt, *Femina princeps: Livia's position in the Roman state*, 2016:60.

⁹⁹ Robin Seagar, *Perceptions of the domus Augusta, AD 4-24*, u *The Julio-Claudian succession*, ur. A.G.G. Gibson (Boston, Leiden, 2013), 42-43.

¹⁰⁰ Elizabeth Bartman, *Portraits of Livia: Imaging the imperial woman in Augustan Rome* (Cambridge: The University Press, 1999), 24-25.

¹⁰¹ Brannstedt, *Femina princeps: Livia's position in the Roman state*, 2016:66.

što je podmitila jednog od senatora da se zakune da je vidio Augusta kako nakon smrti uzlazi na nebo, što je senator i učinio.¹⁰²

Najveće iznenađenje uslijedilo je čitanjem Augustove oporuke u Senatu. Oporučno, August je Liviji ostavio jednu trećinu svog imanja te ju je posmrtno posvojio kao svoju kćer i dodijelio joj ime *Augusta*.¹⁰³ Od tada Livija nosi novo ime - Julia Augusta, *divi filia*¹⁰⁴. No što je posvojenje zapravo značilo za Liviju? Postavši Augustova kći automatski je bila povezana s važnom klijentelom i još važnije, postala je povezanija sa samim rimskim narodom. Također, uzdigla se i u vjerskom segmentu, dano joj je božansko štovanje potkrijepljeno novim statusom *divi filia*, što je rezultiralo da ju 42. godine n. e. Senat proglasi božanskom.¹⁰⁵ Ako se osvrnemo na Augustovu dodjelu imena *Augusta* Liviji, možemo samo nagađati njenu simboliku. Možda joj je ta titula dana kako bi joj se povećao ili utvrdio status, možda je to bio znak Augustove želje za zajedničkim vladanjem Livije i Tiberija. Iako ne možemo sa sigurnošću tvrditi mnoge spomenute činjenice, svakako možemo zaključiti da je Livija bila izuzetna, hrabra i ambiciozna žena

Kao još jedna od istaknutijih žena navodi se Hortenzija, kći konzula i zagovornika Kvinta Hortensija Hortala (114. pr. n.e. – 50. pr. n. e.)¹⁰⁶, koja je slavnim govorom u Forumu pred članovima Drugog trijumvirata¹⁰⁷ 42. pr. n. e. uspjela djelomično ukinuti porez bogatim Rimljankama. Naime, članovi Drugog trijumvirata željeli su poduprijeti rat protiv ubojica Gaja-Julija Cezara porezom na imovinu bogatih Rimljanki. Hortenzija je u govoru obrazložila, da su žene, a time i njihova imovina po svojoj prirodi izuzete od poslova muškaraca. Američka povjesničarka i autorica Kristina Milnor citira njenu izjavu: „*zašto bismo dijelile kaznu, mi koje nismo sudjelovale u zločinu?*“.¹⁰⁸

Kao primjer žene koja se najviše uspjela odmaknuti od granica tradicionalne uloge žene i majke navodi se Fulvija (između 83. i 70. godine pr. n. e. – 40. pr. n. e.).¹⁰⁹ Izvori je opisuju kao izvrsnu govornicu i organizatoricu te politički i vojno angažiranu. Udavala se za istaknute

¹⁰² Brannstedt, *Femina princeps: Livia's position in the Roman state*, 2016:66.

¹⁰³ Isto, 67.

¹⁰⁴ Mason Hammond, Simon Price, *Oxford Classical Dictionary*, pristup ostvaren 14. lipnja 2023. *Divi filius* – sin boga; *divi filia* – kći boga.

¹⁰⁵ Brannstedt, *Femina princeps: Livia's position in the Roman state*, 2016: 68.

¹⁰⁶ *Hrvatska enciklopedija*, s. v. Hortenzije, Hortala Kvint, pristup ostvaren 20. kolovoza 2022.

¹⁰⁷ *Hrvatska enciklopedija*, s.v. Trijumviri, pristup ostvaren 20. kolovoza 2022. Drugi trijumvirat sklopili su Marko Antonije, Oktavijan (kasnije August) i M. E. Lepid.

¹⁰⁸ Milnor, *Women*, 2010:6.

¹⁰⁹ Jeneveve T. Winchell, *A Woman Named Fulvia: Life, Actions and Perceptions* (Portland State University, 2018), 5.

članove rimskog društva, sklapajući politički pogodne brakove. Kroz snažnu potporu svojim muževima vrši i utjecaj na njih i njihove odluke. Navodno i sama sudjeluje u ratnim pohodima.¹¹⁰

Fulvijin brak s Markom Antonijem, ujedno i njen posljednji brak bio je najznačajniji u pogledu njenog političkog djelovanja. Zahvaljujući Plutarhu, posjedujemo prikaz braka Fulvije i Marka Antonija koji je prema autoru bio pun ljubavi. Plutarh navodi da Fulvija „...nije bila žena koja mari za pređenje niti održavanje kuće niti se zadovoljavala da gospodari običnim čovjekom, nego koja je željela da vlada vladaocem i da zapovijeda zapovjedniku“.¹¹¹ Ovakvi navodi s jedne strane umanjuju Fulvijinu vrijednost žene po tradicionalnim rimskim kriterijima, ali uvećavaju njenu ulogu kao rastuće žene s izraženom javnom ulogom u starom Rimu. Štoviše, Fulvija je brinula o supružnikovim financijama te je aktivno sudjelovala u javnim poslovima.¹¹² U literaturi se navodi da se Fulvija „miješala“ i u državničke poslove. Naime, navodno je Fulvija primala mito od kralja iz Galatije kako bi utjecala na supruga Antonija da potvrdi njegovu vlast.¹¹³ Ne samo da je Antonije potvrdio Deiotarovu vlast, već je i sam sporazum sklopljen u ženskim odajama Fulvijinog i Antonijeovog doma.¹¹⁴ Postoji i Ciceronova anegdota prema kojoj je Fulvija prisustvovala i ratnim kampovima u pratnji Marka Antonija. 44. godine pr. n. e. Fulvija je s Antonijem otputovala u Brindizij, kako bi se Antonije nagodio s makedonskim legijama i pridobio ih na svoju stranu protiv Oktavijana.¹¹⁵ Već godinu dana kasnije, 43. godine pr. n. e., kada je Marko Antonije napao Decima Bruta, Cezarovog ubojicu, postojale su težnje da ga se proglasi državnim neprijateljem. Zahvaljujući Fulvijinoj odanosti suprugu, prijedlog je odbijen. Navodno je Fulvija toga dana presrela senatore na putu do senata i uspjela spriječiti proglašenje Antonija državnim neprijateljem.¹¹⁶ Slijedeće je godine uveden novi porez za bogate Rimljanke, kako bi Antonije financirao rat protiv Cezarovih ubojica. Rimljanke su se žalile Oktavijanovoj sestri Oktaviji, Antonijevoj majci Juliji i Fulviji.¹¹⁷ Fulvija je bila jedina koja nije htjela saslušati njihove molbe, vjerojatno zbog odanosti svome

¹¹⁰ Milnor, *Women*, 2010: 7.

¹¹¹ Plut. Ant. – Plutarh, *Usporedni životopisi*, Sv. 2. (Zagreb, Globus, 2009), 199.

¹¹² Stacy Schiff, *Kleopatra: život* (Zagreb, Znanje, 2010), 152.

¹¹³ Adrian Goldsworthy, *Augustus: First Emperor of Rome* (New Haven i London, Yale University Press, 2014), 95-96.

¹¹⁴ Richard A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome* (London, Routledge, 2003), 84.

¹¹⁵ Goldsworthy, *Augustus: First Emperor of Rome*, 2014: 106-107.

¹¹⁶ Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, 2003: 85.

¹¹⁷ Charles L. Babcock, *The Early Career of Fulvia* (Baltimore, The American Journal of Philology, vol. 86, br. 1, 1965), 23.

mužu¹¹⁸, ali zato je Hortenzija održala poznati govor, spomenut ranije u tekstu, pa je porez smanjen na 400 umjesto 1400 žena obveznica.¹¹⁹

Priča nas dalje vodi do ranije spomenutog Peruzijskog rata, koji se ponekad u literaturi naziva i Fulvijin rat. Povjesničari više-manje slično opisuju neposredan povod ovome ratu. Iako se Fulvija navodno ispočetka protivila ratu, mišljenje je promijenila zahvaljujući savjetniku Maniju, koji ju je uvjerio u osobnu korist rata, odnosno ako Fulvija započne rat, Marko Antonije, koji je tada bio kod Kleopatre u Aleksandriji, vratit će se u Italiju ako izbiju nemiri. U tom bi slučaju rat bio alat kojim bi Fulvija odvušla Antonija od Kleopatre.¹²⁰ Ne možemo sa sigurnošću tvrditi je li Marko Antonije bio obaviješten i upućen u ratne planove. U slučaju da je upravo on stajao iza ratnih priprema, možemo zaključiti da je imao veliko povjerenje u Fulviju da provede njegove planove. S druge strane, ako je rat zapravo otpočeo zbog Fulvijine ljubomore, zaključujemo da je bila vrlo ambiciozna i hrabra žena koja je mogla svoga muža dovesti do vladajuće pozicije u Rimu.¹²¹

O Fulvijinoj popularnosti svjedoče i kovanice s njenim likom. U periodu između 43. i 42. godine pr. n. e. u današnjem su se Lyonu kovale kovanice s prikazom Fulvije kao božice Viktorije.¹²² Iako nije sigurno da lik na kovanici predstavlja Fulviju, isto postoje argumenti da lik ne može predstavljati ni božicu Viktoriju jer je napravljen realistično umjesto idealizirano, što nije bilo karakteristično za prikaze božanstava. Kako je Marko Antonije i kasnije dao kovati novac s prikazima svojih žena (Oktavija, Kleopatra), žena na ovim kovanicama mogla bi predstavljati Fulviju.¹²³

Slika 2. Kovanice s prikazom Fulvije, preuzeto s: <http://www.romancoins.info/Wives1.html>.

¹¹⁸ Winchell, *A Woman Named Fulvia: Life, Actions and Perceptions*, 2018:27.

¹¹⁹ Eleanor Goltz Huzar, *Mark Antony: A Biography* (Minneapolis, University of Minnesota Press, 1978), 118.

¹²⁰ Plutarh, *Usporedni životopisi*, 2009: 206.

¹²¹ Winchell, *A Woman Named Fulvia: Life, Actions and Perceptions*, 2018: 32-33.

¹²² Erin Leigh Wotring, *The Cultural Creation of Fulvia Flacca Bambula* (University of Louisville, 2017), 124.

¹²³ Allison Jean Weir, *A Study of Fulvia* (Queen's University, 2007), 77-82.

Bez obzira na položaj i ulogu koje im društvo prvobitno dodjeljuje, nailazimo na povijesne izvore i interpretacije koje potvrđuju da su rimske žene iznašle načina da se izdignu iznad zadanih granica i krutog okvira isključive uloge dobre majke i poslušne supruge.

ZAKLJUČAK

U rimskoj civilizaciji žena se definirala kroz svoju ulogu majke i supruge. Kako iz doba antičkog Rima nemamo ženskih autora, ne možemo u potpunosti shvatiti kako je izgledao jedan dan u životu žene iz njene perspektive, kakva su joj bila razmišljanja ili s kakvim se osjećajima borila. Svi povijesni izvori pisani su „muškom rukom“ i doživljavamo ženu iz muške perspektive. Suvremeni analitičari rimske povijesti nude nam svoja objašnjenja na ovu temu, kroz paletu sačuvanih povijesnih zapisa od zakonika i pisanih normi, do literarnih djela satiričara, pjesnika pa sve do sačuvanih privatnih pisama. Eventualnu rekonstrukciju položaja žene unutar privatne sfere kućanstva, i privatnih odnosa unutar obitelji pružaju nam epitafi s nadgrobnih spomenika. Iste pak moramo uzeti s rezervom, imajući u vidu emotivno stanje i poetičnu slobodu supružnika koji takav natpis daju uklesati. U zakonskim okvirima, naročito u početku Republike, žena nije imala posebnih prava i bila je u inferiornom položaju u odnosu na muškarca. U fundamentalno patrijarhalnom uređenju, žena je bila podvrgnuta neograničenoj moći muškarca. Ipak, bez obzira na nezavidan pravni status i položaj žene toga doba, uočavamo da nisu sve žene u pojedinim fazama društvenog razvoja bile u jednakom društvenom i materijalnom položaju. Brak se smatrao temeljnom rimskom institucijom i žena je kroz brak i porodicu mogla ostvariti svoj probitak i poštovanje.

Rimsko je društvo u samim počecima shvatilo da je žena temeljna figura u opstanku i razvoju države. Žena kao *majka* formirala je rimski narod i stoga čak i najveći muški cinici ne mogu biti ravnodušni prema toj ulozi žene. Razlog poštovanja prema ženi treba tražiti već u samom početku formiranja Rima i hrabrom činu Sabinjanki, koje kroz prizmu bračne odanosti i majčinske ljubavi ujedinjuju Sabinjane i Rimljane.

Analizirana djela rimskih autora ukazuju nam da su rimski muškarci o ženama uvelike raspravljali, pokušali ih dokučiti, pokušali ih definirati, ograničiti, potlačiti i ukalupiti. Istovremeno su ih prezirali i poštovali, divili im se i osjećali tjeskobu naspram žena. S razvojem društva, žena će u domeni braka, kroz svoju ulogu majke i supruge zavrijediti poštovanje. Biti će cijenjena kao gospodarica kućanstva, prepoznata kao majka i odgojiteljica sinova - budućih rimskih vojskovođa, senatora, careva. Kao supruga biti će potpora, savjetnica i prijateljica svome mužu.

S izmjenama običaja, vjerovanja, zakona i moralno - vrijednosnih referenci, žena dobiva sve više slobode i utjecaja. Slobodniji oblici braka, pravo na miraz i nasljedstvo, pravo na razvod, osigurat će pojedinim ženama i zavidnu financijsku neovisnost. U kasnijim razdobljima Republike i Carstva sve je više primjera žena koje iz pozadine, preko svojih muževa ili sinova, više ili manje suptilno, sudjeluju u važnim političkim i društvenim aktivnostima i odlukama. Rimska je žena bila školovana, raspolagala kućnim financijama, bila poželjna i rado viđena pratnja svom suprugu na javnim događanjima. Ukoliko je kao majka i supruga, zadržala cijjenjene vrline skromnosti, samozatajnosti i vjernosti, bila je poštovana rimska matrona.

Žena je kompleksno biće. Kroz stoljeća povijesti, pokušava uspješno balansirati između uloge majke, supruge, poslovne i društveno utjecajne žene. Rimskoj je ženi uloga nametnuta, ona je nije mogla birati ili odbiti, ali povijesne činjenice govore da je nametnute uloge svesrdno prihvatila i kroz njih se manifestirala. Dodamo li tome urođenu žensku snalažljivost, radoznalost, seksualnost i sklonost intrigama – attribute koje se usudila koristiti – žena je pronašla put do svoje emancipacije. Možda nije pretenciozno zaključiti da su si rimske žene toga vremena, uz „trnovit put“ osigurale takav društveni položaj kakav žene stoljećima kasnije neće uspjeti ostvariti. Pod sve većim utjecajem Kršćanstva i dogme istočnog grijeha, položaj će žene početi slabjeti.

POPIS LITERATURE

Aldrete, Gregory. Tombstone Epitaphs and the Meaning of Funerary Inscriptions in Ancient Rome. [University of Wisconsin-Green Bay](https://www.wondriumdaily.com/tombstone-epitaphs-and-the-meaning-of-funerary-inscriptions-in-ancient-rome/), 2020. Pristup ostvaren 20. srpnja 2022., <https://www.wondriumdaily.com/tombstone-epitaphs-and-the-meaning-of-funerary-inscriptions-in-ancient-rome/>.

Babcock, Charles L. *The Early Career of Fulvia*, *The American Journal of Philology*, vol. 86, br. 1. Baltimore, 1965.

Barrett, Anthony A. *Livia- First Lady of Imperila Rome*. New Haven: Yale University, 2022.

Bartman, Elizabeth. *Portraits of Livia: Imaging the imperial woman in Augustan Rome*. Cambridge: The University Press, 1999.

Bauman, Richard A. *Women and Politics in Ancient Rome*. London: Routledge, 2003.

Beard, Mary. *SPQR: A History of Ancient Rome*. London: Profile Books, 2015.

Brännstedt, Lovisa. „Femina princeps: Livia's position in the Roman state (500 ed.)“. Doktorski rad, Department of Archaeology and Ancient History, Lund University, 2016.

Cooley, A. E. *Res gestae divi Augusti: text, translation and commentary*. Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2009.

Davies, P. J. E. *Death and the emperor: Roman imperial funerary monuments from Augustus to Marcus Aurelius*. Austin: Univerity of Texas Press, 2004.

Dixon, Suzanne. *The Roman Family*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992.

Fantham, Elaine, Helene P. Foley, Natalie Kampen, Sarah B. Pomeroy, and H. Alan Shapiro. *Women in the Classical World: Image and Text*. New York: Oxford University Press, 1994.

Flory, Marleen B. *Livia and the History of Public Honorific Statues for Women in Rome*, *Transactions of the American Philological Association* (1974-), vol. 123., 1993.

Giltaij, Jacob. *Lex Iulia de Maritandis Ordinibus*. Oxford Classical Dictionary, 2019. Pristup ostvaren 19. srpnja 2022., <https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8270>.

Giltaij, Jacob. *Lex Papia Poppaea*. Oxford Classical Dictionary., 2019. Pristup ostvaren 19. srpnja 2022., <https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8271>.

Goldsworthy, Adrian. *Augustus: First Emperor of Rome*. New Haven i London: Yale University Press, 2014.

Goltz Huzar, Eleanor. *Mark Antony: A Biography*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1978.

Grubbs, J. E. *The Family*. U D. S. Potter (ur.), *A Companion to the Roman Empire*. West Sussex, 2006.

Hersch, K. K. *The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity*. Cambridge, 2010.

Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža. On-line izdanje. Pristup ostvaren 1. rujna 2022., <https://www.enciklopedija.hr/>.

Kilpatrick, R. S. The Early Augustan "Aldobrandini Wedding. Fresco: A Quatercentenary Reappraisal (1601-2001), *Memoirs of the American Academy in Rome* 47, 2002.

Lewis, Charlton T., Short, Charles. *Oxford Latin Dictionary*, s. v. *coemptio*. Pristup ostvaren 1. rujna 2022., <https://www.oxfordscholarlyeditions.com/page/the-oxford-latin-dictionary>.

Lewis, Charlton T., Short, Charles. *Oxford Latin Dictionary*, s. v. *usus*. Pristup ostvaren 1. rujna 2022., <https://www.oxfordscholarlyeditions.com/page/the-oxford-latin-dictionary>.

Mesihović, Salmedin. *Rimljani. Život, naslijeđe, sjećanje*. Sarajevo: University of Sarajevo, 2020.

Miles, Gary B. *Livy – Reconstructing Early Rome*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1995.

Milnor, Kristina. *Gender, Domesticity and the Age of Augustus: Inventing Private Life*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Milnor, Kristina. *Women: The Oxford Handbook of Roman Studies*, 2010.

Plut. Ant. – *Plutarh, Usporedni životopisi, Sv. 2*, s grčkog preveo Zdeslav Dukat. Zagreb: Globus, 2009.

Rowe, Greg. *Princes and political cultures: The new Tiberian senatorial decrees*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2002.

Seager, Robin. „Perceptions of the domus Augusta“, u *The Julio-Claudian Succession Reality and Perception of the “Augustan Model”*, ur. A. G. G. Gibson, Boston: Leiden, 2013.

Schiff, Stacy. *Kleopatra: život*. Zagreb: Znanje, 2010.

Tit, Livije. *Ab Urbe Condita*.

Treggiari, Susan. *Roman Marriage: Iusti Coniuges From the Time of Cicero to the Time of Ulpian*. Oxford, 1991.

Weir, Allison Jean. „A Study of Fulvia“. Diplomski rad, Queen’s University, 2007.

Williams, Gordon. *Some aspects of Roman Marriage Ceremonies and Ideals*. U *The Journal of Roman Studies* 48 (1/2), 1958. Pristup ostvaren 20. kolovoza 2022., <https://doi.org/10.2307/298208>.

Winchell, Jeneveve T. „A Woman Named Fulvia: Life, Actions, and Perceptions“. Diplomski rad, Portland State University, 2018.

Wotring, Erin Leigh. „The Cultural Creation of Fulvia Flacca Bambula“. Diplomski rad, University of Louisville, 2017.

Zamarovsky, Vojatech. *Bogovi i junaci antičkih mitova*. Zagreb: ArTresor naklada, 2004.

POPIS PRILOGA

Slika 1. Prikaz freske pod nazivom Vjenčanje Aldobrandini (1. stoljeće pr. n. e.). Pristup ostvaren 22. srpnja 2022.,

<https://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/sala-delle-nozze-aldobrandine/nozze-aldobrandine.html>.

Slika 2. Kovanice s prikazom Fulvije. Pristup ostvaren 3. rujna 2022.,

<http://www.romancoins.info/Wives1.html>.